

UOT 82.0

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.209>

NATAVAN İBRAHİMOVA

AZƏRBAYCAN ROMANTİK POEZİYASINDA SONETİN TƏDQIQ TARİXİ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı geniş yayılmağa başladı. Bəllidir ki, iyirminci əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası zəngin janrlar sistemə malik olmuşdur. Bu ədəbi cərəyanın nümayəndələrinin (Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Əlipaşa Səbur Hüseynzadə və s.) yaradıcılığında həm xalq-aşiq şeiri şəkilləri (qoşma, gəraylı, bayatı və s.), həm klassik lirikadan gələn poetik formalar (qəzəl, qitə, mürəbbə, müstəzad, müxəmməs və s.), həm də Avropa mənşəli yeni lirik janrlar (sonet, marş, ballada, terset və s.) özünəməxsus yer tuturdu. Görkəmli romantik ədiblərimizin qələmindən çıxmış çoxsaylı lirik-romantik, fəlsəfi şeirlər, poemalar, dram əsərləri ədəbiyyatımızın qiymətli inciləri sırasına daxildir. Romantiklərin lirikasında Avropa poetik ənənələrinə müraciət ədəbiyyatımızın iyirminci əsrin ilk onilliklərindəki janr-üslub təkamülü və novatorluq axtarışları ilə bilavasitə əlaqədar olub, həmin prosesin mühüm tərkib hissəsidir. Romantik şairlərimiz Avropa xalqlarının poeziyasında yeddi yüz əlli ildən artıq tarixə malik sonet janrını Azərbaycan lirikasına gətirən ilk sənətkarlardır. Onların italyan soneti modelində yazdığı şeirləri həm forma əlamətinə, həm də poetik fikrin dolğunluğuna və bədii strukturdakı təqdimi səviyyəsinə görə janrın bütün xüsusiyyətlərinə cavab verir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Səid Səlməsi, sonet, sonetlər çaləngi, ədəbiyyatşünaslıq.

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının iyirminci əsrin ilk onilliklərində təşəkkül tapıb inkişaf etmiş romantizm ədəbi cərəyanı qədim tarixə malik söz sənətimizin tarixində yeni bir mərhələdir. Populyar bir janr olan sonet Amerika və Avstraliya ədəbiyyatlarından yayılmışdır. Zaman keçdikcə sonet bir sıra Şərq xalqlarının poeziyasında da özünə yer tapmışdır. XX əsrin son onilliklərində Osmanlı dövlətində Avropa ilə artan ədəbi-mədəni əlaqələr, ədəbiyyatın yeniləşməsi istiqamətində atılan addımlar söz sənətinin həm mövzu-problematika, həm də janr-üslub təkamülü baxımından yüksəlişinə, zənginləşməsinə gətirib çıxardı, o cümlədən Qərb mənşəli bir sıra lirik janrlarda diqqətəlayiq nümunələr yaradıldı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra Şərq xalqlarının poeziyasında da diqqətəlayiq sonetlər yazılmışdır. Azərbaycan sonetinin ilk nümunələri ötən əsrin əvvəllərində “Təzə şeir necə olmalıdır?” sualının aktuallaşdığı, poeziyanın təkamül və novatorluq yönündə axtarışların geniş vüsət aldığı bir zamanda ortaya çıxmışdır. Şərq, o cümlədən Azərbaycan şeirində geniş yer tutan qəzəl, qoşma kimi janrların bəzi xüsusiyyətlərinə görə soneti xatırlatması Avropa mənşəli həmin poetik formanın ədəbiyyatımıza gəlişinə bəlli bir şərait yaratdı.

Sonet janrının səciyyəvi xüsusiyyətləri. Romantik sənətkarların coşqun ilham və bənzərsiz istedadla yazılmış müxtəlif janrlı əsərləri ədəbiyyatımızın ideya-bədii yüksəlişində çox mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır. Yəni romantiklər yalnız forma gözəlliyinə aludə olmamış, bütövlükdə əsərlərinin ideya-bədii dolğunluğu üçün ciddi yaradıcılıq axtarışları aparmışlar. Romantik şairlərin çoxsaylı poetik əsərləri həm tematika və problematikanın aktuallığına, bəşərililiyinə, həm də sənətkarlıq baxımından mükəmməlliyinə görə diqqəti çəkir, oxucunun qəlbinə yol tapırdı. Bu cür mükəmməllik romantik şairlərin poeziyasının janr xüsusiyyətlərinə də aiddir. Eyni zamanda, romantik sənətkarların Avropa mənşəli marş, ballada, sonet, terset və s. janrların poeziyamızda təşəkkülündə xüsusi xidmətləri olmuşdur ki, bunlar da həmin şairlərin novatorluq axtarışlarının mühüm tərkib hissəsidir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan romantiklərinin hamısının poeziyasında yeni janrlara müraciət müşahidə olunsada, müəyyən fərdiliklər də nəzərə çarpır. Məsələn, Hüseyn Cavid marş, sonet və terset yazmış, Əlipaşa Səbur və Səid Səlməsi yeni janrdan yalnız sonetə, Abbas Səhhət tersetə müraciət etmiş, Məhəmməd Hadi marşlar yazmış, Abdulla Şaiq isə qələmini marş, ballada və sonet yazmaq sahəsində sınaşıdır.

Akademik İsa Həbibbəyli yazırdı ki: "...Azərbaycan ədəbiyyatında romantik poeziya, əsasən, qədim dövr və orta əsrlərdə inkişaf etmiş, özünün böyük ənənələrini və qüdrətli korifeylərini yetişdirmişdir" [6]. Lakin Azərbaycan klassik şeiri nümunələrinə XVII-XIX əsrlərdə o qədər nəzirə və bənzətmələr yazılmışdır ki, poeziya həmin epiqon ədəbiyyatın təsiri altında olmuş və inkişaf edə bilməmişdir. Romantik şairlərimiz Avropa xalqlarının poeziyasında 750 ildən artıq tarixə malik sonet janrını Azərbaycan lirikasına gətirən ilk sənətkarlardır. Akademik B.Vahabzadə sonet haqqında yazmışdır: "Bu janr müəyyən qədər Şərq ədəbiyyatındakı qəzəli xatırladır" [4, s. 80]. Yəni bu janr göydəndüşmə, təsadüfi bir xarakter daşımamışdır, milli ədəbi təcrübə ilə Qərb ənənələrinin ortaq sintezinin, qaynayıb qarışması nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. "Bu janrların ədəbiyyatımıza kütəvi şəkildə ilk gəlişinin tarixi əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlanır. XX əsrin Azərbaycan şairlərindən M.Ə.Sabir, H.Cavid, A.Şaiq kimi söz ustalarının yaradıcılığında milli şeir formaları ilə yanaşı epigram, epitafi, parodiya, marş, sonet kimi alınma nəzm biçimlərindən ustalıqla istifadə olunmuşdur" [5]. Azərbaycan romantikləri özlərinə qədərki ədəbi irsi yetərincə öyrənmiş, istər Şərqin, istərsə də Qərbin zəngin söz xəzinəsindən müvafiq məqamlarda bəhrələnmiş, lakin heç zaman ənənənin əsiri, təqlidçisi olmamış, yeni, orijinal və dəyərli sənət inciləri yaratmışlar. Onlar xalqımızın dünyagörüşünün, etnik-mədəni yaddaşının daşıyıcısı olan folklorumuzdan, çoxəsrlik klassik Azərbaycan və ümumən Şərq ədəbiyyatından yeri gəldikcə faydalandığı kimi, müxtəlif aspektlərdə Qərb ədəbi təcrübəsinə də üz tutmuş, o cümlədən Avropa mənşəli yeni lirik janrlarda kamil bədii əsərlər qələmə almışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında dərc olunmuş ilk sonet nümunəsinə romantik şair Səid Səlmasinin Bakıda çıxan "Füyuzat" jurnalının 23 iyun 1907-ci il tarixli 20-ci sayında dərc olunmuş "Xəyali-mənfur" adlı şeirində rast gəlirik. "Xəyali-mənfur" soneti məhəbbət mövzusunda. Janr üçün səciyyəvi olan poetik oppozisiya burada da ön mövqedə dayanmaqla lirik qəhrəmanın vaxtı ilə sevdini gözələ müraciət kontekstində ədəbi müstəviyə gətirilir. Şair ədəbiyyatşünas İsmayıl Cəfərpur 1968-ci ildə Səid Səlmasi haqqında çap etdirdiyi "İnqilabçı şair" adlı məqaləsində yazırdı: "... "Xəyali-mənfur" adlı şeirlərində ədalətə, həyatdan uzaq olan şeir ilahəsinə meydan oxuyur, həyatını zəhərləyən, onu öz əsrindən qoparıb geriye sürükləyən mövhum xəyalata hücum edir" [1, s. 80]. "Xəyali-mənfur" soneti məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Janr üçün səciyyəvi olan poetik oppozisiya burada da ön mövqedə dayanmaqla lirik qəhrəmanın vaxtı ilə sevdini gözələ müraciəti kontekstində ədəbi müstəviyə gətirilir. Sonetdə aşiqin romantik duyğu və düşüncələri də məhz xəyal kimi gözləri önünə gələn vəfasız gözələ xitabən öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. Təşəkkül mərhələsində ən çox sonet yazan Azərbaycan şairi Əlipaşa Səbur Hüseynzadədir. Ə.Səburun sonetləri ötən əsrin ilk onilliklərində ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında işıq üzü görmüşdür. Ə.Səbur Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində lirik-romantik və satirik əsərlər müəllifi, jurnalist və publisist kimi özünəməxsus yer tuturdu. 1903-1905-ci illərdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetində ilk yazılarını dərc etdirməklə ədəbi mühitə qədəm qoyan Ə.S.Hüseynzadə sonrakı illərdə "Yeni Füyuzat", "Nasir", "Nüsrət" kimi təxəllüslərlə çoxsaylı bədii-publisistik əsərlərini oxuculara ünvanlamışdır. Onun sonetləri lirik duyğuların ifadəsi, bir sıra hallarda isə fəlsəfi mündəricənin qabardırılması ilə səciyyələnilir. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri və ən öndəgedəni Hüseyn Cavid olmuşdur. O, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasının yaradıcısı və mənzum dramaturgiyasının banisidir. Onun bənzərsiz lirik şeirləri və poemaları, mənzum dramları və faciələri Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirir. Akademik İsa Həbibbəyli yazırdı: "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının əsas yaradıcısı olan Hüseyn Cavid milli romantik şeirin və mənzum dramın qiymətli nümunələrini yaratmışlar. Hüseyn Cavidin ölməz sənəti dünya romantizminin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ilə səsləşir. Haqlı olaraq görkəmli ədəbi ədəbiyyatımızın romantik korifeyi adlandırılır" [3, s. 3].

Hüseyn Cavid çoxəsrlik Azərbaycan şeirini yeni janrlarla daha da zənginləşdirmişdir. Böyük şair ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasına Qərb şeiri üçün səciyyəvi olan

sonet janrını gətirmişdir. Cavid əfəndinin “Mən istərdim ki”, “Çəkinmə, gül” şeirləri italyan soneti formasında, “Hər yer səfalı, nəşəli” və “Qəmər” şeirləri isə ingilis soneti şəklində yazılmışdır. Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin “Çəkinmə, gül!” və “Mən istərəm ki” şeirləri Azərbaycan sonetinin ilk uğurlu nümunələri sırasına daxildir. Hər iki əsər italyan soneti modelinə uyğundur, lakin tersetlərin qafiyələnməsində müəyyən fərqlər var. Əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli yazırdı: “Mən istərəm ki!” sonetinin romantizmin xarakterinə uyğun olaraq realla idealın, gerçəkliklə xəyali aləmin, yaxınla uzağın poetik nisbəti və qarşılaşması ön planda dayanır” [2, s. 53]. “Çəkinmə, gül!” sonetində romantik sənətkarların nikbin xarakterli düşüncələri, xoş ovqat yaradan sevgi hissiyyatı özünün dolğun bədii təcəssümünü tapmış, müəllif nəcib, humanist duyğularını ifadə etmişdir: “Çəkinmə, gül!” şeiri ilk dəfə 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetinin 07 mart tarixli sayında dərc olunmuşdur. Akademik M.C.Cəfərov haqqında söz açdığımız hər iki soneti H.Cavid yaradıcılığının İstanbul dövrünə aid etmişdir. Sonetdəki yüksək sənətkarlıq məziyyətləri də ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Şairin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri dolğun və mükəmməldir. Xüsusən bədii suallar və nidlər ahəngdarlığı, emosionallığı artıran vasitələr kimi yerinə düşmüşdür. Gözəlin gülüşünün bir ömrə bərabər tutulmasındakı mübaligə ovqatı ilə yanaşı, bənzətmənin də boy verməsi, gözəllik qarşısında heyran qalıb sükut əsiri olan lirik qəhrəmanın bu halının donmuş heykələ bənzədilməsi, sevgilinin nazlı qəhqəhələrinin aşıqın simasını öpməsi deyimindəki metafora və s. bu baxımdan xatırladıla bilər. İkinci katrendəki metafora və təşbehlər də maraq doğurur. Belə ki, gözəlin çöhrəsini örtən kədər şəfəqli buludcuqlara bənzədilir, onun qüssədən ağlaması nəticəsində yanağından yaranan şəbnəmsə metafora yolu ilə buluddan yağan yağışa tay tutulur. Son nəticədə müəllif nikbinliyi, həyat eşqini tərənnüm edir. Diqqəti cəlb edən cəhət bir də budur ki, H.Cavid sonetin formal xüsusiyyətləri ilə bərabər janrın “tezis-inkışaf-antitezis və sintez” səciyyəli struktur-semantik xüsusiyyətinə də bələdliyini uğurla nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan romantiklərindən Abdulla Şaiq də sonet yazmışdır. Abdulla Şaiqin xanəndə Bülbülə həsr etdiyi “Bir az atəş qat” sonetində (1924) istedadlı müğənninin sənəti yüksək qiymətləndirilmiş, eyni zamanda, köhnə zamanla yeni həyat da o dövr ovqatına uyğun tərzdə qarşılaşdırılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqdan bəllidir ki, sonetlər çələngi xüsusi və mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Sonetlər çələnginin vətəni İtaliyadır və bu formanın yaranması orta əsrlər dövrünün intibaha keçid mərhələsi ilə bağlıdır. Folqere de Can Djeminyano və Vinçenso Monti kimi italyan şairləri bu formanın ilk yaradıcılarıdır. Bir sıra Avropa ədəbiyyatlarında, xüsusilə rus poeziyasında geniş yayılmışdır. Sonetlər çələngi 15 müxtəlif sonetdən ibarət olur. Bütövlükdə on beş sonetdən ibarət çələngin axıncı misrası sonrakının ilk misrası ilə təkrarlanır. Sonetlər çələngində birinci soneti magistral sonetlə bağlayan süjet xətti mövcuddur və sonetlər bir-biri ilə zəncirvari, həlqəvari şəkildə birləşir. Sonetlər çələngində lirik poemalara mənsub poetik elementlər və süjet ünsürləri mövcuddur. Məhz buna görə də bir sıra sonetoloqlar bu şeir formasına sonetin yeni forması kimi yanaşır. On dördüncü sonetin axıncı misrası həm də ilk sonetin birinci misrası ilə eyniyyət təşkil edir. Sonetlər çələnginin elə bir xüsusiyyəti var ki, “Ədəbi mühitin qaynar məkanında yox əyalətlərdə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bu təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, ümumilikdə dünya sonet təcrübəsinə xas bir xüsusiyyətdir” [6]. Azərbaycan ədəbiyyatına ilk sonetlər çələngini 1978-ci ilin fevralında Şəkər Aslan yazdığı “Ömrün Yayında” adlı sonetlər çələngi ilə bu janrın əsasını qoydu. 1979-cu ildə şair ikinci “Azərbaycan” adlı ikinci sonetlər silsiləsini yazır. “Məlumdur ki, sonet kimi, sonetlər çələngi də İtaliyada yaranmışdır və Şəkər Aslan yazılarının birində qeyd edir ki, onun sonetlər çələngini yazmasında rus şairi V.Solouxinin təkidi və təsiri olmuşdur” [7]. Ş.Aslan ondan artıq sonetlər silsiləsinin və sonetlər çələnginin müəllifidir. Azərbaycan ədəbiyyatında ikinci sonetlər çələngini yaradan şair Vaqif Hüseynov olmuşdur. O, 1978-ci ildə Şəkər Aslandan ruhlanaraq “İnsan” adlı sonetlər çələngini yaradır. Onun oğluna həsr etdiyi “İnsan” sonetlər çələngi həm şeiriyyət baxımından, həm məzmunca, həm də sonetlər çələnginin formal qaydalarına əməl etmək baxımından Azərbaycan sonetinin ən sanballı nümunələrindən biridir. Şəkər Aslan və Vaqif Hüseynov-

dan sonra cənub bölgəsinin M.Talışlı, İltifat Saleh, Əhməd Haqsevər, Balayar Sadiq, Aqil Yaqub Ərəboğlu kimi istedadlı şairlər öz qələmlərini bu janrda sınaqlamışlar, və bu ənənə bu gündə davam etməkdədir.

Nəticə. Azərbaycan ədəbiyyatında romantik şairlər ilk dəfə sonetə müraciət etmiş, bu janrda uğurlu nümunələr yaratmışlar. Beləliklə, ötən əsrin ilk onilliyində poeziyamızda sonet janrı təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bu mərhələdə H.Cavid, Ə.Səbur, S.Səlməsi kimi şairlərin qələmi ilə ərsəyə gələn Azərbaycan soneti rəngarəng mövzu-problematika, dolğun sənətkarlıq məziyyətləri ilə səciyyələnmişdir. Təşəkkül dövrünün sonetlərinin hamısı əruz vəznində yazılıb, ənənəvi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də xali deyil. Ümumiyyətlə, Azərbaycan romantik poeziyasında yeni janrlarda yazılmış əsərlər ideya-bədii məziyyətləri, əsrarəngiz gözəlliyi, novatorluq axtarışları ilə ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərpur İ. İnqilabçı şair / Azərbaycan, 1968, № 11, s. 194-197.
2. Həşimli H. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 91 s.
3. Hüseyn Cavid taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.
4. Vahabzadə B.M. Vətən ocağının istisi. Bakı: Gənclik, 1982, 184 s.
5. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyatın əbədiyyət rəmzi // <https://edebiyatqazeti.az/news/science/9576-edebiyatin-ebediyyet-remzi>.
6. Xanbabazadə M. // <http://anl.az/down/meqale/adalet/2015/oktyabr/458351.htm>.
7. Yusifli V. Azərbaycan soneti. Ədəbi proses-2020-2021. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2022/mart/785125.htm>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ibragimovusifrza@gmail.com

Natavan İbrahimova

STUDY OF THE HISTORY OF THE SONNET IN THE ROMANTIC POETRY OF AZERBAIJAN

At the beginning of the 20th century, the literary trend of romanticism began to spread widely in Azerbaijani literature. It is clear that the Azerbaijani romantic lyrics of the early 20th century had a rich genre system. In the works of representatives of this literary trend (Ali bey Hüseinzadə, Hüseyn Javid, Muhammad Hadi, Abdulla Shaik, Abbas Sahhat, Alipasha Sabur Hüseinzadə, etc.) there are both folk love poems (couplets, *garayli*, *bayati*, etc.) and classical ones. A special place was occupied by poetic forms (*ghazal*, *khita*, *murabbe*, *mustazad*, *mukhammas*, etc.), as well as new lyrical genres of European origin (*sonnet*, *march*, *ballad*, *terzetto*, etc.). Numerous lyrical-romantic, philosophical poems, dramatic works written by our outstanding romantic writers are among the precious pearls of our literature. The appeal to European poetic traditions in the lyrics of romantics was directly related to the genre-style evolution and innovative searches of our literature of the first decades of the twentieth century, and is an important component of this process. Our romantic poets are the first artists who brought the sonnet genre, which has a history of more than seven hundred and five years in the poetry of European peoples, to Azerbaijani lyrics. Their poems, written on the model of the Italian sonnet, meet all the features of the genre in form, the completeness of the poetic idea and the level of its manifestation in the artistic structure.

Keywords: *Hüseyn Javid, Said Səlməsi, sonnet, bouquet of sonnets, literary criticism.*

Натаван Ибрагимова

**ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СОНЕТА В РОМАНТИЧЕСКОЙ
ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В начале 20 века в азербайджанской литературе стало широко распространяться литературное направление романтизма. Понятно, что азербайджанская романтическая лирика начала XX века имела богатую жанровую систему. В произведениях представителей этого литературного направления (Али бей Гусейнзаде, Гусейн Джавид, Мухаммад Хади, Абдулла Шаик, Аббас Саххат, Алипаша Сабур Гусейнзаде и др.) есть как народные любовные стихи (куплеты, гарайлы, баяты и др.), так и классические. Особое место занимали поэтические формы (газель, кхита, мураббе, мустазад, мухаммас и др.), а также новые лирические жанры европейского происхождения (сонет, марш, баллада, терцет и др.). Многочисленные лирико-романтические, философские поэмы, драматические произведения, написанные нашими выдающимися писателями-романтиками, входят в число драгоценных жемчужин нашей литературы. Обращение к европейским поэтическим традициям в лирике романтиков было непосредственно связано с жанрово-стилевой эволюцией и новаторскими поисками нашей литературы первых десятилетий XX века и является важной составляющей этого процесса. Наши поэты-романтики являются первыми художниками, привнесшими в азербайджанскую лирику жанр сонета, имеющий в поэзии европейских народов более чем семисотпятiletнюю историю. Их стихотворения, написанные по модели итальянского сонета, отвечают всем особенностям жанра по форме, полноте поэтической идеи и уровню ее проявления в художественной структуре.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Саид Салмаси, сонет, букет сонетов, литературоведение.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.02.2025

Son variant 08.04.2025